पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

दशम-पाठः

सूक्तिः

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

(कठोपनिषद्)

पदविभागः

(यूयम्), उत्तिष्ठत, जाग्रत, वरान्, प्राप्य, निबोधत

अन्वयः

(यूयम्) उत्तिष्ठत जाग्रत वरान् प्राप्य निबोधत।

तात्पर्यम्

अस्माभिः जीवनं कथं भवनीयम् इति इयम् बोधयति। आलस्यं त्यक्त्वा सर्वदा जागरूकतया साधूनां सत्पुरुषाणां सखित्वं प्राप्य एतेभ्यः उपदेशान् आलभ्य ज्ञानं प्रापणीयम्।

सूक्ति:

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

व्याकरणांशा:

क्रिया - उत्तिष्ठत, जाग्रत, निबोधत
प्रथमा - (यूयम्)
ल्यप् - प्राप्य
द्वितीया - वरान्

सुभाषितम् - 1

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।।

पदविभाग:

ऐश्वर्यस्य, विभूषणम्, सुजनता, शौर्यस्य, वाक्संयमः, ज्ञानस्य, उपशमः, कुलस्य, विनयः, वित्तस्य, पात्रे, व्ययः, अक्रोधः, तपसः, क्षमा, बलवताम्, धर्मस्य, निर्व्याजता, सर्वेषाम्, अपि, सर्वकारणम्, इदम्, शीलम्, परम्, भूषणम्

सुभाषितम् - 1

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।।

सन्धिः

वाक्संयमः + ज्ञानस्य	=	विसर्गः उकारः
ज्ञानस्य + उपशमः	=	गुण-सन्धिः
विनयः + वित्तस्य	=	विसर्गः उकारः
अक्रोधः + तपसः	=	विसर्गः सकारः
बलवताम् + धर्मस्य	=	अनुस्वार-सन्धिः
इदम् + शीलम्	=	अनुस्वार-सन्धिः
शीलम् + परम्	=	अनुस्वार-सन्धिः
परम् + भूषणम्	=	अनुस्वार-सन्धिः

सुभाषितम् - 1

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।।

सामान्यार्थः

Various human qualities of noble men can be equated to ornaments. The kindness of the good men would be the ornament for the affluence & prosperity they possess. Restraint in speech is the adornment for the valour or bravery. detachment (from worldly matters) & humility are the ornaments for true wisdom & good lineage respectively. Being charitable towards deserving is the ornament for wealth. Absence of anger is the adornment for one's penance. Forbearance or forgiveness is the mighty (capable & skillful). Non-hypocritical attitude is the ornament one's religious practices. But for everyone, the crowning ornament is one's character, which is the reason for all these qualities.

सुभाषितम् - 1

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - अस्ति

प्रथमा - विभूषणम्, सुजनता, वाक्संयमः, उपशमः, विनयः, व्ययः, अक्रोधः, क्षमा, निर्व्याजता, सर्वकारणम्, शीलम्, इदम्, परम्, भूषणम्

षष्ठी - ऐश्वर्यस्य, शौर्यस्य, ज्ञानस्य, कुलस्य, वित्तस्य, धर्मस्य, सर्वेषाम्, तपसः, बलवतांम्

सप्तमी - पात्रे

अव्ययम् - अपि

सुभाषितम् - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

किम् अस्ति ?
किं विभूषणम् (अस्ति) ?
कस्य विभूषणं सुजनता ?
पुनः किं विभूषणम् (अस्ति)?
कस्य विभूषणं वाक्संयमः?
पुनः किं विभूषणम् (अस्ति)?
कस्य विभूषणं उपशमः?
पुनः किं विभूषणम् अस्ति ?
कस्य विभूषणम् ?
पुनः किं विभूषणम् अस्ति ?
कस्य विभूषणमं पात्रे व्ययः ?
पुनः किं विभूषणम् अस्ति?

विभूषणम्	अलङ्करणम्
सुजनता	दयालुत्वम्
ऐश्वर्यस्य	संपत्तेः
वाक्संयमः	वाण्याः नियन्त्रणम्
शौर्यस्य	पराक्रमस्य
उपशमः	शान्तिः
ज्ञानस्य	बोधस्य
विनयः	विनम्रता
कुलस्य	उत्तमवंशस्य
पात्रे व्ययः	योग्यतावस्तु
वित्तस्य	धनस्य
अक्रोधः	क्रोधराहित्यम्

सुभाषितम् - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्य विभूषणम् अक्रोधः?
पुनः किं विभूषणम् अस्ति?
कस्य विभूषणं क्षमा ?
पुनः किं विभूषणम् अस्ति ?
कस्य विभूषणं निर्व्याजता ?

किम् (अस्ति) ?
कीदृशं भूषणम् ?
किं परं भूषणम् (अस्ति) ?
कीदृशं शीलम्?
केषां भूषणम् ?

तपसः	तपश्चर्यायाः
क्षमा	तितिक्षा
बलवताम्	शक्तिशालीनाम्
निर्व्याजता	सरलता
धर्मस्य	धार्मिकस्य
भूषणम्	अलङ्करणम्
परम्	उत्तमम्
इदं शीलम्	सच्चरित्रम्
सर्वकारणम्	पूर्वोक्तानां सर्वेषां गुणानां हेतुभूतम्
सर्वेषामपि	सकलानाम्

सुभाषितम् - 1

अन्वय:

ऐश्वर्यस्य सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमः ज्ञानस्य उपशमः कुलस्य विनयः, वित्तस्य पात्रे व्ययः अक्रोधः बलवतां क्षमा, धर्मस्य निर्व्याजता च विभूषणम्। सर्वेषाम् अपि सर्वकारणम् इदं शीलं परं भूषणम्।

तात्पर्यम्

कविः सज्जनां गुणान् भूषणानि इव वर्णयति। संपत्तेः भूषणम् उदारता, पराक्रमस्य भूषणं वाण्याः नियन्त्रणम्, ज्ञानस्य भूषणं शान्तिः, उत्तमवंशस्य भूषणं विनम्रता, धनस्य भूषणं योग्यतावस्तु दानं, तपश्चर्यायाः भूषणं क्रोधराहित्यं, शक्तिशालीनां भूषणं तितिक्षा, धार्मिकस्य भूषणं निष्कापट्यम्। एतेषां सर्वेषां गुणानां हेतुभूतं श्रेष्ठम् अलङ्करणम् उत्तमचरित्रम् अस्ति।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

ऐश्वर्यस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
विभूषणम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
सुजनता	- आ. स्त्री. प्र. ए.
शौर्यस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
वाक्संयमः	- अ. पु. प्र. ए.
ज्ञानस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
उपशमः	- अ. पु. प्र. ए.
कुलस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
विनयः	- अ. पु. प्र. ए.
वित्तस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
पात्रे	- अ. नपुं. स. ए.
व्ययः	- अ. पु. प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

अक्रोधः	- अ. पु. प्र. ए.
तपसः	- स. नपुं. ष. ए.
क्षमा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
बलवताम्	- त. पुं. ष. बहु
धर्मस्य	- अ. पु. ष. ए.
निर्व्याजता	- आ. स्त्री. प्र. ए.
सर्वेषाम्	- अ. नपुं. ष. ब.
अपि	- अव्ययम्
सर्वकारणम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
इदम्	- म. नपुं. प्र. ए.
शीलम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
परम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
भूषणम्	- अ. नपुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः
शिशिरवसन्तौ पुनरायातः।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुः
तदपि न मुञ्चत्याशावायुः।।

पदविभाग:

दिनयामिन्यौ, सायम्, प्रातः, शिशिरवसन्तौ, पुनः, आयातः, कालः, क्रीडति, गच्छति, आयुः, तत्, अपि, न, मुञ्चति, आशावायुः

सुभाषितम् - 2

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः
शिशिरवसन्तौ पुनरायातः।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुः
तदपि न मुञ्चत्याशावायुः।।

सन्धिः

सायम् + प्रातः = अनुस्वार-सन्धिः
पुनः + आयात: = विसर्गः रेफः
गच्छति + आयुः = यण्-सन्धिः
मुञ्चति + आशावायुः = यण्-सन्धिः
तत् + अपि = जश्त्व-सन्धि:

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

Day & night, dusk & dawn, winter & spring keep occurring while time passes by(in our lives). Life is is also spent in this passage of time. Though all these pass by, but the pangs of desire alone never leaves us as it it is very hard to get rid of.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - आयतः, क्रीडति, गच्छति, मुञ्चति
प्रथमा - दिनयामिन्यौ, शिशिरवसन्तौ, कालः, आयुः, आशावायुः
अव्ययम् - सायम्, प्रातः, पुनः, तदपि, न

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कौ आयतः?
पुनः कौ आयतः ?
पुनः कौ आयतः?

कः क्रीडति ?

कः गच्छति ?

कः न मुञ्चति ?

आयतः	आगच्छतः
दिनयामिन्यौ	दिवसः रात्रिश्च
सायं प्रातः	दिनान्तं प्रभातं च
शिशिरवसन्तौ	शीतकालः वसन्तकालः च
क्रीडति	विलसति
कालः	समयः
गच्छति	चलति
आयुः	जीवितकालम्
न मुञ्चति	न त्यजति
आशावायुः	इच्छारूपः वायुः

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

दिनयामिन्यौ आयतः। सायं प्रातः आयतः। शिशिरवसन्तौ पुनः आयतः। कालः क्रीडति। आयुः गच्छति। तदपि आशावायुः न मुञ्चति।

तात्पर्यम्

दिनं, रात्रिः, प्रातः, सायं, वसन्तः, शिशिरः - एवं रूपेण कालचक्रं सततं चलति। तेन सह प्राणिनां जीवितकालम् अपि क्षीयते। तथापि इच्छारूपः वायुः न त्यजति।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

दिनयामिन्यौ	- ई. स्त्री. प्र. द्वि.
सायं	- अव्ययम्
प्रातः	- अव्ययम्
शिशिरवसन्तौ	- अ. पु. प्र. द्वि.
पुनः	- अव्ययम्
आयतः	- या धातुः आ-उपसर्गः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. द्वि.
कालः	- अ. पु. प्र. ए.
क्रीडति	- क्रीड् धातुः परस्मैपदी, लट्-लकार: प्र. ए.
गच्छति	- गम् धातुः परस्मैपदी, लट्-लकार: प्र. ए.
आयुः	- स. नपुं. प्र. ए.
तदपि	- अव्ययम्
न	- अव्ययम्
मुञ्चति	- मुञ्च् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
आशावायुः	- उ. पु. प्र. ए.

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

शिवः एकं वनेचरं प्रेषितवान् । स[1] आगत्य[a] अर्जुनं निवेदितवान् - ''भवान् राजश्रेष्ठः इति ममाभिप्रायः[2] । अतः प्रार्थनां करोमि । अस्य वराहस्य शरीरे बाणो[3] लग्नः[b] । सोऽस्माकम्[4] अधिपस्य[c] बाणः । भवान् महापुरुषः । भवता [5]शिवबाणस्यापहरणं[d] न कर्तव्यम्'' इति ।

अर्जुनः उक्तवान् - ''शिवस्य बाणः कुत्रापि[6] लीनः[e] स्यात् । अयं ममैव[7] बाणः । शूरस्य मम अन्येषां[f] बाणस्यापेक्षा[8] नास्ति । किञ्च, युगपत्[g] बाणः प्रयुक्तः[h] । अयं शिवस्यैव[9] बाण[10] इति वक्तुं न युक्तिः[i] । अहं वनवासी । वराहं हन्तुं [11]ममाधिकारोऽ[12]स्त्येव[13]'' इति ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

वनेचरो निवृत्तः[j] । सः[14] शिवं सर्वमुक्तवान् । किरातरूपः शिवः प्रमथगणं[k] प्रेषितवान् । प्रमथगणः अर्जुनेन सह युद्धमकरोत् । किन्तु पराजितः[l] । अनन्तरं शिवस्य सुतः कार्त्तिकेयः[m] [15]युद्धायागतवान् । [16]अर्जुनस्तमपि पराजितवान्[n] । ततः स्वयं शिव[17] एव युद्धार्थं प्रस्थितः[o] ।

किरातार्जुनयोर्मध्ये[18] भीकरं युद्धं प्रवृत्तम् । युद्धं दृष्ट्वा [19]देवाश्चकिताः[p] । किरातोऽतीव[20] युद्धकुशलः । [21]अतस्तं [22]दृष्ट्वार्जुनस्तर्कितवान्[23q] – ''[24]किरातोऽयं रथसैन्यहीनः । तथापि मम सामर्थ्यं कुण्ठितं[r] करोति । [25]अतोऽयं न किरातः । दिव्यास्त्रैरस्य[26] पराक्रमो[27] निवारणीयः'' इति ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

ततोऽर्जुनः - 'प्रस्वापनम्' [28]नामास्त्रं विमुक्तवान्[s] । अनेन महादेवः कुपितः । तदा तस्य [29]तृतीयनेत्राज्ज्वालोत्पन्ना[30] । 'प्रस्वापनास्त्रं' विफलञ्जातम्[31] । अर्जुनः नागास्त्रं विमुक्तवान् । तदपि विफलम् अभवत् । ततः [32]किरातार्जुनयोर्बाहुयुद्धमेवारब्धम्[33] ।

भीकरं बाहुयुद्धम् । युद्धे महान् ध्वनिरुत्पन्नः[34] । [35]उभयोरपि शरीरं रक्तमयं जातम् । युद्धे शिवः उपरि उद्गतवान्[t] । किन्तु अर्जुनस्तस्य[36] पादं गृहीतवान् । इदं दृष्ट्वा शिवः बहु सन्तुष्टः । शिवः किरातवेषं परित्यज्य निजरूपमेव स्वीकृतवान् । अर्जुनः शिवं नमस्कृतवान् । [37]शिवोऽप्यर्जुनम्[38] आलिङ्गितवान्[u] । तदा दिव्यध्वनिरुत्पन्नः[39] । [40]पुष्पवृष्टिश्चाभवत्[41] ।

अर्जुनो[42] वरं प्रार्थितवान् - ''शत्रुवर्गस्य नाशार्थं साधनं देहि'' इति । शिवः सन्तोषेण रहस्ययुतं[v] 'पाशुपतास्त्रं' दत्तवान् । धनुर्वेदमपि शिक्षितवान्[w] । अर्जुनो[43] धनुर्वेदं पठित्वा शिवस्य प्रदक्षिणं कृतवान् । इन्द्रादिदेवा[44] अपि अर्जुनायास्त्राणि[45] दत्तवन्तः । [46]शिवस्याज्ञामनुसृत्य अर्जुनो[47] गृहं निवृत्तः ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

१. कस्य अपहरणं न कर्तव्यम् इति वनेचरः उक्तवान् ?

२. शिवः युद्धार्थं कं कं प्रेषितवान् ?

३. महादेवः किमर्थं कुपितः ?

४. शिवः किमर्थं सन्तुष्टः अभवत् ?

५. शिवः किम् अस्त्रम् अर्जुनाय दत्तवान् ?

श्लोक: - 1

अष्ट सिद्धयः -

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ।।

अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशित्वम् and वशित्वम् are the eight Siddhis.

श्लोक: - 2

सप्त मातरः -

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ।।

ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी and चामुण्डा are the seven mother-deities.